

Oprecht, betrouwbaar, rechtvaardig: de eerlijke liberaal

Lezing bij het symposium Eerlijkheid en Liberalisme, ISVW Leusden, 22 juni 2012

Marcel Wissenburg

Inleiding

Het is alweer anderhalf jaar geleden dat Geschrift nr 111, *Eerlijk is eerlijk*, uitkwam, en het zal al zeker drie jaar geleden zijn dat de auteurs voor het eerst als werkgroep bijeen kwamen. Dat betekent niet dat het geschrift aan actualiteit heeft verloren. Onderzoek naar de fundamenteën van een politieke beweging en haar voornemens verouderd niet zo snel – als het goed onderzoek is, en als die politieke beweging zelf ten minste een beetje stabiel wil zijn, consistent, betrouwbaar.

Dat *Eerlijk is Eerlijk* al een jaar uit is, heeft zelfs een voordeel: ik durf aan te nemen dat u inmiddels genoeg tijd heeft gehad het te lezen, zodat ik een echte, saaie, samenvatting achterwege kan laten. In plaats daarvan wil ik vandaag kort met u reflecteren op de vele betekenissen van eerlijkheid – met het boek in de hand, zeker, maar toch impressionistisch eerder dan recapitulerend.

Betekenen van eerlijkheid

Wie woordenboeken doorsnuffelt zal als synoniemen van eerlijkheid vooral oprechtheid of openhartigheid aantreffen – ‘zeg nu eens eerlijk’ –, vervolgens betrouwbaarheid en pas daarna rechtvaardigheid, opgevat als rechtschapenheid. Eerlijkheid lijkt een individuele deugd te zijn, en dat gegeven heb ik ook tot uitgangspunt genomen bij het voorbereiden van mijn eigen bijdrage aan *Eerlijk is eerlijk*. Ik suggereerde een tweedeling tussen eerlijkheid oftewel *fairness* als een kenmerk, een deugd, van de regels en procedures die de samenleving bijeen houden, en eerlijkheid als een eigenschap of deugd van de individuele burger.

Over eerlijkheid als deugd van een politiek systeem zullen we vandaag nog eindeloos praten – en ook ik wil daar zo nog een paar woorden over zeggen. Maar deze gelegenheid wil ik toch om te beginnen gebruiken om iets te zeggen over eerlijkheid als individuele karaktertrek.

Liberalisme en neutraliteit

Liberalen hebben het namelijk moeilijk met individuele deugden. Als ik het in wat retorische termen mag gieten, er bestaat een publieke impressie dat liberalen zich absoluut niet willen bemoeien met de principes en criteria volgens welke burgers hun individuele levens willen inrichten. Alles mag en alles moet kunnen - elke weerzinwekkende praktijk van het consumeren van relaties met hetzelfde geslacht tot het consumeren van vlees. En de overheid mag zich nooit of te nimmer bezondigen aan het zelfs maar suggereren dat pushpin minder waard is dan poetry, roken minder dan gezond leven, abortus minder dan adoptie, zorgwerk minder dan huisjes melken, enzovoort enzovoort enzovoort. Nooit, nooit mag de staat een moraal of zelfs maar een enkele norm voorschrijven. Zegt de mythe van het hyperneutrale liberalisme.

Vervolgens wordt deze vermeende absolute onpartijdigheid graag – maar misleidend – neergezet als een interne contradictie: er zit immers ook al een beeld van het goede leven besloten in die neutraliteit – een geloof dat vrijheid en keuze goed zijn, bijvoorbeeld, dat individualiteit en individualisme alle ruimte moeten krijgen ook al ondergraaft dat de gemeenschapszin, enzovoort.

Deze constructie van het liberalisme is ooit door zogeheten communitaristen uitgedacht en sindsdien overgenomen door alles wat vrijheid haat, van de religious right in de VS en neo-communitaristen als Etzioni tot extreemlinkse figuren als Naomi Klein en Benjamin Barber. Helaas berust hun interpretatie van de onpartijdige liberale staat op een misverstand. Als er ten minste geen sprake is van boze opzet.

Liberalen willen een scrupuleus neutrale overheid, ja, maar niet omdat neutraliteit of onpartijdigheid an sich, intrinsiek, waardevol zouden zijn. Liberalen willen een onpartijdige overheid uit respect voor de mens; liberalen willen dat de individuele mens zichzelf kan ontwikkelen in plaats van het bonsai experiment van een bevoogdende betweter te zijn.

Liberalen willen een scrupuleus neutrale overheid, ja, maar ze willen geen scrupuleus neutrale burger – in tegendeel. Liberalen willen burgers die hedonisten zijn en asceten, sportliefhebbers en zangers, postzegelverzamelaars, Star Trek fans en gemeenteraadsleden, rockers, barokkers en nihilisten. Liberalen willen eerst en vooral dat burgers zich engageren en hun eigen ‘plan of life’ ontwikkelen – desnoods of (als we John Stuart Mill hier mogen geloven) misschien juist door eerst in de fout te gaan.

Laat ik nog wat meer chargeren. Juist omdat liberalen elke mens, ongeacht ras, geloof, geslacht of geaardheid, de vrijheid willen geven op zijn of haar manier te leven en desnoods naar de hel te gaan, en juist omdat daarvoor een in beginsel onpartijdige overheid nodig is, juist daarom worstelt de liberaal *als geen ander* met de vraag of de staat individuen moet voorschrijven hoe ze zich dienen te gedragen.

De Platonisten op links en de Bonapartisten op rechts hebben het hier in vergelijking gemakkelijk mee: voor links is er geen principieel bezwaar tegen een belerende en bevoogdende overheid, zolang die overheid zich maar inzet voor het esthetisch ideaal van een gelijkvormige samenleving – dat beroemde Nederlandse maaiveld. En voor de Bonapartisten moet individualiteit uiteindelijk wijken voor la Patrie, het heilige vaderland en haar tulpen, klompen, kazen, wiet en spruitjes.

Liberalen nemen de grens tussen overheid en individu juist zo serieus dat ze er voortdurend tegenaan lopen, en er voortdurend over moeten nadenken. Hoever mag de overheid gaan in het opleggen van een gezondheidsideaal aan rokende burgers en in het beschermen van de niet rokende burger tegen de poging tot doodslag die roken is? Houdt dat op bij de voordeur, de autodeur, bij 18 maanden of bij 18 jaar?

In *Eerlijk is eerlijk* wordt nogal wat aandacht besteed aan één veld waar het dilemma van neutraliteit en noodzakelijke bemoeizucht wel heel opmerkelijk is: de politiek, waar individuen niet vaders en moeders, werknemers en werkgevers, rokers, drinkers en schransers zijn, maar de rollen van burger en politicus vervullen. En dat brengt me weer terug bij die – volgens de woordenboeken – oerbetekeningen van eerlijkheid: de individuele karaktereigenschappen van oprechtheid en betrouwbaarheid.

De eerlijke burger

Individuen moeten hun zin en geluk naar eigen inzicht vormgeven, maar van *burgers* mogen we hogere verwachtingen hebben. Burgers zijn individuen die zich ex officio bemoeien met het leven van anderen, door te stemmen of anderszins te participeren, of juist door zich verre van politieke verantwoordelijkheden te houden. En van burgers mogen we verwachten dat, *als* ze participeren, ze dat ook *eerlijk* doen.

Participatie aan het publiek debat draagt alleen bij aan het welzijn van de samenleving wanneer burgers *oprecht* delibereren en *eerlijk* debatteren, dat wil zeggen: wanneer ze luisteren en niet alleen spreken, wanneer ze hun eigen overtuigingen kritisch onderzoeken en laten onderzoeken, en niet alleen maar meningen ophoesten; en ten slotte wanneer ze ook hun oprechte voorkeuren uitspreken in plaats van enkel strategische voorkeuren. Een eerlijke burger is er, kortom, een die de eerlijke procedure van het publiek debat gebruikt voor de res publica, de publieke zaak, niet om een monoloog te voeren of zijn gelijk te halen.

We mogen eerlijkheid verlangen, maar het afdwingen is een heel ander verhaal. Het is uiterst ongepast wanneer de staat de ideeën van haar burgers zou gaan voorschrijven. Dat is precies wat zou gebeuren wanneer een staat of een kabinet een burgerdeugd gaat propageren, zoals Balkenende in zijn coalities met de PvdA probeerde. Of het nu eerlijkheid, tolerantie, waakzaamheid of familiezin betreft: de schijn wordt gewekt dat zo'n veronderstelde burgerdeugd gelijk een burger*plicht* is. Zo wordt een eventueel debat over de vraag hoe zulke waarden geïnterpreteerd moeten worden en of ze echt wel wenselijke burgerdeugden zijn, in de kiem gesmoord – en zo wordt de burger een kans ontnomen *zelf* een weg in het leven te vinden. En laten we niet vergeten dat bevoogding en betutteling uiteindelijk altijd zelfvernietigend zijn, zoals alle heilstaten mislukt zijn: men kan mensen evenmin gelukkig maken als rechtvaardig.

Alleen burgers mogen medeburgers, als gelijken, uitdagen en oproepen hun verantwoordelijkheid te nemen en zich zo betrouwbare partners te toen in die wonderbaarlijke, tientallen generaties overspannende *cooperative venture* die onze samenleving is.

Deelnemen aan een samenleving die je haar voordelen geeft, is een eer, en die eer is groter naar mate de samenleving, als een product van alle voorgaande generaties, meer kansen, vrijheden en rechten te bieden heeft. *Noblesse oblige*, of in goed Nederlands, burgerschap verplicht. Als de samenleving haar leden verplicht zich aan haar regels te houden en ze uitnodigt mee te regeren, is het *fair* dat men inburgeraar evengoed als ingeborene de kans biedt expliciet voor die regels en die samenleving te kiezen en zich bewust te binden. Alleen dan ook mag men van burgers consistentie verlangen: het accepteren dat regels die voor anderen gelden ook voor jou gelden.

De eerlijke politicus

Sommige burgers zijn politici, en die mogen we aan nog hogere standaarden houden dan de gewone man en vrouw. Liegen en bedriegen mag soms *begrijpelijk* zijn, maar er is voor de politicus één doodzonde die oneerlijkheid in een democratie toch onverdedigbaar maakt:

liegen tegen de baas. De politicus treedt in onze tijd niet meer op voor een vorst of elite, zoals in de tijden van Machiavelli of Kant, maar voor de burger – alle burgers. Het volk is nu haar eigen herder. Politici ‘oude stijl’ die niet begrijpen dat democratie heel andere omgangsvormen met de burger vraagt, hebben al menige vertrouwenscrisis in democratieën veroorzaakt.

De politicus in een representatieve democratie is niet te benijden: internationale politiek, sociaaleconomische politiek, coalitieformaties, al dergelijke politieke projecten *kunnen* niet in de volle openbaarheid besproken worden, en tegelijk *moet* de politicus in de openbaarheid verantwoording afleggen aan zijn baas. Aan ons. Vandaar dat politici zich soms in de meest merkwaardige retorische bochten moeten wringen om nietszeggend veel te zeggen – het is de enige manier om het volk te dienen en tegelijk verantwoording af te leggen. Het zijn waarschijnlijk juist zulke politici, zij die wringen en draaien en alles mogelijke doen om niet rechtstreeks in ons gezicht te liegen, die de eerlijkste politici zijn.

Men mag politici verwijten dat ze zich elitair hebben gedragen en dat ze zich vaak nog steeds zo gedragen. Politici worden er door het populisme dagelijks keihard aan herinnerd dat de kiezer niet als kind behandeld wil worden: vaderlijk toegesproken en met een snoepje terug in het hok gejaagd. Maar in het gezegde over de splinter in het oog komt ook een balk voor.

Men mag de burger als politicus, als medeverantwoordelijk voor de *res publica*, *evenzeer* oneerlijkheid verwijten: een gebrek aan geduld, zelfkritisch vermogen, verantwoordelijkheid en begrip, wanneer hij van zijn vertegenwoordigers in parlement en kabinet volledige openheid verlangt, wanneer hij om heldere taal roept (waarmee vaak gewoon grove taal wordt bedoeld), of wanneer hij totale responsiviteit eist, dat wil zeggen dat ‘de politiek’ precies moet leveren wat ‘de burger’ vraagt, lees: de luidruchtigste groep in de samenleving.

IV

Eerlijk systeem

Genoeg nu over individuele eerlijkheid – tijd voor een paar algemene punten over het hoofdthema van deze dag: de eerlijke samenleving.

Eerlijkheid als kenmerk van het maatschappelijk systeem wordt vaak in verband gebracht met *sociale rechtvaardigheid*. Sociale rechtvaardigheid betekent dat de lasten en lusten van het samenleven ‘fair’ oftewel eerlijk worden toegekend. Maar dat kan op twee heel verschillende manieren gedaan worden. Een, nogal onderbelichte en ondergewaardeerde manier, waar *Eerlijk is eerlijk* aandacht voor vraagt, is de zogeheten vereffenende of ruilrechtvaardigheid, de rechtvaardigheid van de eerlijke ruil tussen vrije en gelijke partijen op een level playing field. De andere manier is veel bekender en is in vooral noordelijke verzorgingsstaten tot de onwillekeurige reflexen gaan behoren: het heet distributieve, verdelende, of herverdelende rechtvaardigheid.

Een noodzakelijke voorwaarde voor verdelende rechtvaardigheid is het bestaan van een gemeenschappelijke pot, en die wordt natuurlijk betaald uit belastingen en andere heffingen die de burger afgedwongen worden. En de grote vraag is natuurlijk of die grote pot zelf eerlijk tot stand is gekomen. Voorstanders van herverdeling betogen graag dat de vruchten van uw en mijn arbeid niet hadden kunnen bestaan zonder het werk van anderen: de ouders die ons op de wereld schopten, de leraren die ons leerden rekenen en schrijven, de medemensen die ons helpen of minstens niet hinderen. En zelfs de talenten die ons in staat stellen te werken en

elkaar unieke diensten te leveren, zelfs die hebben we niet verdiend maar bij de geboorte meegekregen. Kortom – we kunnen op geen enkele manier claimen dat de vruchten van ons werk exclusief van ons zijn – ergo de gemeenschap kan er aanspraak op maken, en zij bepaalt hoeveel ze voor ons overlaat, niet omgekeerd.

In de woorden van Herman Finkers, daar bin ik the'hn.

Het is waar dat mijn talenten en gebreken onverdiend zijn. Het is waar dat de instituties van de samenleving, evenals concrete individuen zoals ouders en leraren, de omstandigheden scheppen waaronder mijn talenten ingezet kunnen worden. Het is waar dat de vruchten van mijn arbeid zelden het werk van mij alleen zijn. Het is daarom ook waar dat al deze medeveroorzakers van 'mijn' werk, samen met hun en mijn verre voorouders, allen bijdroegen aan de creatie van mijn werk – maar mijn werk komt uiteindelijk alleen tot stand door *mijn* besluit dat werk te doen.

Die autonomie kan ook weer worden gereduceerd tot iets anders, het kan anders genoemd worden, maar het kan en mag geen *illusie* worden. Ergens in het proces dat van een inerte massa vlees een werkend mens maakt, zit een knop die omgezet kan worden, een knop die van automatische gemotiveerd handelen maakt, van werk *eigen* werk. Dat we niet weten *hoe* die knop precies omgezet wordt, verandert niets aan het gegeven *dat* ze omgezet kan worden, en het verandert ook niets aan het feit dat dit alleen gebeurt wanneer we veronderstellen dat er zoiets is als een *drager* van autonomie, een auteur van het autonome besluit, die we daarop kunnen aanspreken.

Zonder de assumptie van auteurschap wordt ons leven totaal onbegrijpelijk, en - letterlijk - totaal waardeloos. Zonder de erkenning van auteurschap, zonder respect voor de vruchten van individuele arbeid, wordt belasting en herverdeling niets meer en niet minder dan vervreemding en uitbuiting.

Het is dus niet voor de hand liggend dat er een grote gemeenschappelijke pot voor herverdeling is. Maar laten we aannemen dat er zo een pot is – dan nog mag een overheid daar niet zomaar alles mee doen wat toevallige bevestigingen ingeven.

Wat moet en mag ze wel doen? Mijn niet zo vreselijk klassiek liberale antwoord hierop is tweeledig; het eerste deel gaat over wat de overheid *moet* doen en het tweede deel over wat ze *mag* doen. Ten eerste: ze *moet* alleen die taken vervullen die vrije en gelijke individuen niet onderling kunnen oplossen, de zogeheten freerider problemen, zwartrijder problemen: collectieve goederen die collectief betaald moeten worden, maar waarbij het voor ieder individu rationeel is betaling te ontduiken. Andere collectieve actieproblemen kunnen zonder overheid worden opgelost, en daar *moet* een overheid dus niet perse een taak vervullen.

Maar dat ze niet meer *moet* doen dan freerider problemen bestrijden betekent niet dat *dus* alle andere goederen en diensten in de samenleving door het privé-initiatief tot stand gebracht moeten worden, en dat *dus* 90% van de huidige overheidstaken maar geprivatiseerd moeten worden. Er zijn zeker liberalen die dat wel beweren, die in de vrije markt de wedergeboren Here Jezus zien. En het is waar dat de vrije markt extreem efficiënt kan zijn, maar soms is efficiëntie niet het enige of zelfs voornaamste doel in het leven. Soms wil je transparantie, betrouwbaarheid en effectiviteit, desnoods ten koste van efficiëntie. Denk aan het openbaar vervoer, denk ook aan onderdelen van de zorg, denk aan het sociaal vangnet, en denk aan de geprivatiseerde post.

Efficiëntie is echt niet alles, en het laatste wat een liberaal past is dogmatisme, ook niet als het de vrije markt betreft.

Weliswaar is een *in marktprocessen ingrijpende* staat zo mogelijk nog onwenselijker dan een monopolist, maar daardoor wordt het juist noodzakelijk dat er een partij is die *actief vormgeeft aan de randvoorwaarden* van een zuivere markt. En dat kan soms toch forse ingrepen nodig maken. Dat geldt bijvoorbeeld voor het ontslagrecht, en dat geldt voor de wel heel bizarre taken die vaak schuldloze én zelden als eerste moreel verantwoordelijke werkgevers voor zieke of verwonde werknemers in de schoenen geschoven krijgen. De noodzaak van overheidsingrijpen geldt ook voor de beloften die werknemers kregen over hun pensioenen, en de verwachtingen die kennelijk gewekt zijn dat de bomen tot in de hemel groeien. En die noodzaak is er ten slotte ook in het geval van migratie – zelfs totale open grenzen met een onzichtbare hand die de migratie leidt, vragen om een rechterhand die de grensbomen bedient.

Eerlijkheid, om af te sluiten, is het tegendeel van zelfbedrog. Eerlijkheid kan pijn doen en eerlijkheid vraagt kritische, ook zelfkritische, analyse – daarvoor zijn we vandaag hier. Dat het maar een pijnlijke dag moge worden...